

УДК 378.147

Стратегічні напрями підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери за умов сучасних цивілізаційних викликів

Наталя Кабусь,

кандидат педагогічних наук,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Реалізація стратегії сталого розвитку цивілізації [1], яка визнана ключовою для ХХІ століття й передбачає збалансований екологічний, економічний і соціальний прогрес світової спільноти протягом тривалого часу, збереження умов існування людського суспільства, цілісності й життєздатності біосфери, стабільності соціальних і культурних систем та їх подальше поліпшення, потребує подолання розбалансованості, характерної для різних сфер сучасного буття. Сучасні вчені [4; 5; 8] відзначають: людство ввійшло у ХХІ століття як з великими науково-технічними досягненнями, так і з численними викликами — загрозливими проблемами планетарного масштабу, що стосуються різних сфер існування людського суспільства, важливою причиною яких є дисгармонія матеріального та духовного, особистісного і соціального, творення й споживання, Розуму і Духу в свідомості як окремої людини, так і суспільства в цілому, і якщо цей виклик не буде подолано, «якщо у ХХІ столітті не вдасться перетворити біосферу в ноосферу, тим самим може бути поставлено під сумнів подальшу позитивну долю земної цивілізації» [8, с. 3]. Вони наголошують: соціальна практика сучасного світу змусила усвідомити, що в основі всіх його суперечностей знаходиться людина як основний елемент соціальної спільноти будь-якого рівня. Саме надзвичайні мож-

ливості людського розуму, не врівноважені вищим рівнем духовності, а також возвеличення індивідуальності, не підкріплене водночас вищим рівнем соціальності, стали причиною кризи культурної парадигми сучасної цивілізації й призвели до важких екологічних, економічних та соціальних наслідків [4; 5; 8, с. 8-9].

За цих умов перехід людської цивілізації на засади сталості можливий завдяки об'єднанню, консолідації зусиль різних соціальних груп, — зокрема дітей, молоді, дорослих, сім'ї, громади, нації як ключових ланок забезпечення сталості в усіх напрямках суспільного розвитку, оскільки вирішення глобальних проблем людства не може бути досягнуте зусиллями окремих особистостей [1, с. 270-278]. Проте нині означені групи самі не характеризуються гармонійністю власного існування. Збільшення кількості проблемних соціальних груп, а також кризові явища, характерні для дітей, молоді, дорослих, сім'ї, громади, нації як важливих груп, що становлять основну соціальну структуру суспільства й визначають вектор його розвитку, зумовлюють актуальність перекладення соціальних груп на рівень сталого розвитку, під яким розуміємо стійкий гармонійний прогрес соціальної спільноти на засадах гуманізму, позитивної соціальної взаємодії та солідарності, її вихід на рівень самоорганізації — здатності до само- і взаємодопомоги, самовідновлення

й самовдосконалення, соціальної творчості, об'єднання зусиль з метою поліпшення власного та суспільного буття [2, с. 83].

Вагомий внесок у вирішення означених проблем можуть зробити фахівці соціальної сфери — соціальні педагоги, соціальні працівники як спеціалісти в галузі соціального виховання, котрі працюють з представниками різних соціальних груп — як позитивно спрямованих, так і проблемних, та «груп ризику», реалізуючи соціальну й виховну політику держави. Саме соціальні педагоги і працівники, які в професійній діяльності взаємодіють з дітьми та дорослими, хворими і здоровими, важковиховуваними й обдарованими, з окремою особистістю, сім'єю, колективом, громадою, сприяючи попередженню соціальних відхилень, а також надаючи допомогу в складних життєвих обставинах, за своїм професійним призначенням та рівнем компетентності можуть і мають виступати важливими суб'єктами стимулювання різних соціальних груп до сталого розвитку, здатними об'єднувати їх зусилля для стійкого прогресивного розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що розвиток суб'єктності особистості, підвищення рівня її соціальності, стимулювання індивідів і соціальних груп до свідомого вибору лінії поведінки, що сприяє реалізації їх життєвих інтересів і розвитку соціальної гармонії в суспільстві, розглядаються нині як важливі завдання соціально-педагогічної діяльності (О. Безпалько, І. Зверева, І. Липський, О. Рассказова, А. Рижанова, С. Харченко, Л. Штефан та інші) [5–7; 9]. Водночас проведені нами опитування студентів старших курсів, а також спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів засвідчили, що вони не готові повною мірою до реалізації розвивального вектора соціально-педагогічної діяльності, а тим більше — до стимулювання до сталого розвитку представників різних соціальних груп, зокрема недостатньо усвідом-

люють суть такого розвитку, його закономірності, особливості управління сталим розвитком соціальної групи, відчують труднощі при проектуванні ефективних засобів, що сприяли б цілісному прогресивному розвитку їх представників.

Таким чином, надзвичайна багатоаспектність і багатофункціональність діяльності фахівців соціальної сфери, зосередження на діяльності з попередження і подолання численних проблем соціалізації представників різних соціальних груп призводять подекуди до втрати ними основного — розвивально-виховного — вектора соціально-педагогічної діяльності й, що відповідно, зумовлює недостатнє усвідомлення власної місії щодо соціального виховання й розвитку людини як суб'єкта, здатного до відповідального життє- і культуротворення. Крім того, допомога у вирішенні проблем різних категорій населення не завжди сприяє розвитку суб'єктності особистості, формуванню здатності до самостійного вирішення труднощів та їх попередження, стійкого прагнення до самовдосконалення з метою покращення власного і суспільного буття. Пов'язана з цим недостатня результативність соціально-педагогічної діяльності, так само як і функціональне перевантаження фахівців соціальної сфери, призводять до швидкого емоційного вигорання, незадоволення власною працею й сприяє зниженню значущості професії соціального педагога, соціального працівника як у суспільстві, так і в свідомості самих фахівців.

До того ж, перевантаження проблемно-орієнтованого та клієнто-центричного підходів у соціально-педагогічній діяльності й пов'язане з цим зосередження уваги на роботі індивідуально-особистісного характеру призводить до неналежного використання потенціалу взаємодії особистості та групи, різних соціальних груп й, зокрема, можливостей впливу через особистість на групу, групи, до яких вона належить [3; 5; 7; 9]. Все це потребує коригування процесу підготовки фахівців соціальної сфери, оновлення основних

його стратегічних орієнтирів відповідно до вимог і викликів сьогодення.

Метою статті є обґрунтування основних стратегічних напрямів підготовки майбутніх соціальних педагогів, соціальних працівників й визначення шляхів їх реалізації в сучасних умовах.

Як вже було обґрунтовано вище, в контексті сучасних цивілізаційних викликів, необхідності переходу суспільства на шлях сталого розвитку основним, інтегральним вектором соціально-педагогічної діяльності має бути розвивальний: соціальні педагоги, соціальні працівники повинні бути спроможними стимулювати до сталого розвитку представників різних соціальних груп, сприяти їх становленню як відповідальних суб'єктів власної життєдіяльності й соціальних суб'єктів, здатних свідомо діяти як для досягнення власного добробуту, так і до сталого прогресивного розвитку суспільства.

Соціальні педагоги, соціальні працівники як фахівці в галузі соціального виховання, котрі розуміють специфіку роботи з представниками різних соціальних груп, можуть й мають сприяти сталому прогресивному розвитку дітей, молоді, дорослих, сім'ї, а також сприяти переведенню особистості з «групи ризику» до позитивно спрямованої соціальної групи, її виходу на рівень сталого розвитку через зміну способів існування й життєдіяльності, стимулювання до самозмін на основі усвідомлення гармонійної взаємодії з соціумом, культурою, світом як єдино можливої лінії досягнення особистісного успіху й сталої висхідної динаміки суспільства.

Зауважимо, що проведений нами аналіз проблеми сталого розвитку у філософській, соціологічній, культурологічній, психолого-педагогічній науці свідчить, що поняття «сталість» протилежить розбалансованості, дисгармонійності й означає здатність забезпечувати стійку прогресивність, цілісність розвитку, позитивність його результатів на основі самокерованості, спроможності попереджати й ефективно вирішувати проблеми,

що виникають. Водночас, урахування особливостей соціальної групи як феномена дозволяє стверджувати: основою її сталого розвитку є взаємопідсилюючий прогресивний розвиток особистості (як ключового елемента соціальної спільноти будь-якого рівня) й власне групи як цілісності (підвищення рівня її внутрішньої консолідованості, небайдуже ставлення до життєдіяльності інших груп, здатність сприяти їх розвитку, вдосконаленню суспільства в цілому) [2, с. 84]. Відповідно, соціально-педагогічна діяльність зі сталого розвитку соціальних груп має бути спрямована: 1) на стимулювання особистості до сталого прогресивного розвитку як суб'єкта власної життєдіяльності, спроможного до свідомого самотворення власного життя, визначення основних напрямів свого розвитку, контролю і корекції його результатів, попередження кризових станів, ефективною творчої відповіді на виклики, з якими стикається людина протягом життя; 2) на розвиток особистості як відповідального соціального суб'єкта, котрий усвідомлює власну належність до солідарних соціальних спільнот різного рівня — сім'ї, громади, нації, цивілізації й свідомо діє для підвищення рівня їх цілісності й консолідованості; 3) на формування здатності представників різних соціальних груп до соціальної творчості, спільної діяльності, об'єднання зусиль як в межах окремої групи, так і різних соціальних груп, з метою сталого прогресивного розвитку суспільства.

Вирішення означених завдань потребує зміни акцентів, основних стратегічних орієнтирів у професійній діяльності фахівців соціальної сфери, зокрема: 1) зі створення сприятливих зовнішніх умов для позитивного розвитку й соціалізації представників різних соціальних груп, пошуку шляхів попередження й подолання проблем їх соціалізації — на розвиток суб'єктності особистості, її стимулювання до самоуправління власним розвитком та здійснення активного позитивного впливу на інших людей; 2) з розробки способів налагодження позитив-

ної внутрішньої- і міжгрупової взаємодії, попередження конфліктів — на розвиток духовного рівня соціальності, здатності діяти для підвищення рівня консолідованості соціальної групи й суспільства на підґрунті усвідомлення єдності й взаємозалежності всього суцього.

Тже, важливим стратегічним напрямом підготовки фахівців соціальної сфери є набуття ними здатності розробляти й впроваджувати систему соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання представників різних соціальних груп до сталого розвитку, що передбачає здійснення цілісного системного впливу на їх мотиваційно-ціннісну, мисленнєву, діяльнісно-вольову сфери й реалізується на різних рівнях ієрархії, а саме: рівні реалізації соціальної політики держави (зокрема, через створення соціальної реклами, розробку й реалізацію соціально-педагогічних проектів тощо); налагодження соціального партнерства, спільної діяльності різних соціальних суб'єктів, професійних груп з метою стимулювання соціальних груп до сталого розвитку; реалізації соціовиховної, просвітницької діяльності соціального педагога; індивідуального ознайомлення представників різних соціальних груп з конкретними розвивальними методиками, способами самоорганізації, розвитку суб'єктності, досягнення життєвих цілей тощо.

Формування готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності в означеному напрямі, відповідно, потребує удосконалення методологічних, технологічних і методичних засад їх професійної підготовки.

Проведений нами глибокий аналіз методологічних підходів як підґрунтя підготовки фахівців педагогічної, соціально-педагогічної сфери дозволив визначити сукупність підходів (а саме: системно-синергетичний, цивілізаційно-культурологічний, особистісно-соціальний, діяльнісний, суб'єктно-вчинковий, ресурсний і компетентісно-креативний), інтегроване застосування яких забезпечує ефектив-

ність формування готовності майбутніх соціальних педагогів і працівників до соціально-педагогічної діяльності відповідно до вимог і викликів сьогодення [3].

Так, застосування системно-синергетичного підходу дозволяє спроектувати цілісну систему підготовки майбутніх фахівців до діяльності зі сталого розвитку соціальних груп (що передбачає інтеграцію ідеї сталого розвитку зі змістом вищої соціально-педагогічної освіти протягом всього періоду навчання й характеризується взаємодоповненням навчальної, виховної, практичної, науково-дослідницької, самоосвітньої й волонтерської діяльності в досліджуваному напрямі), що забезпечує вихід самих майбутніх соціальних педагогів і працівників на рівень сталого розвитку й саморозвитку (духовно-ціннісного, особистісно-соціального, професійно-творчого), а також набуття ними здатності розробляти й реалізовувати систему соціально-педагогічної діяльності зі сталого розвитку соціальної групи з метою поступового переведення її представників на рівень саморозвитку й самоорганізації. Досягнення цього передбачає об'єднання в єдину систему й синергетичну спрямованість усіх видів соціально-педагогічної діяльності (соціально-виховної, просвітницької, превентивної, рекламно-інформаційної, корекційно-реабілітаційної) на забезпечення цілісного інтегрованого впливу на свідомість, переконання, поведінку, волю, вчинки представників різних соціальних груп з метою їх стимулювання до сталого розвитку, становлення особистості як суб'єкта, здатного до самоорганізації.

Крім того, важливим стратегічним орієнтиром підготовки майбутніх соціальних педагогів, соціальних працівників є формування їх готовності здійснювати соціальне виховання в оновленому контексті на основі цивілізаційно-культурологічного підходу, що визначає спрямованість їх діяльності на створення переконливих засобів соціального виховання, які б сприяли: 1) гармонізації інтелектуального, ціннісного й вольового розвитку представ-

ників різних соціальних груп на основі культури, яка є «виявом людяності, способом побудови людського життя за рахунок втілення досвіду сотень минулих поколінь у цінності сьогодення» (А. Рижанова) з урахуванням основних її концепцій — аксіологічної, діяльнісної, евристичної, діалогічної й ноосферної; 2) усвідомленню кожною особистістю власної цінності, місії як творця власного та суспільного життя, її «духовному народженню», розвитку здатності до свідомого життє- і культуротворення на підґрунті глибокого розуміння нею основних законів та закономірностей ефективної життєдіяльності й сталого розвитку людини і суспільства, а також особистої відповідальності не лише за результати власної життєдіяльності, а й за долю суспільства й людської цивілізації загалом.

Відповідно, особистісно-соціальний підхід розкриває способи гармонізації особистісно-соціального розвитку представників різних соціальних груп й визначає спрямованість соціально-педагогічної діяльності на зміцнення індивідуальності, що врівноважується вищим — духовним — рівнем розвитку соціальності, що свідчить про перехід від співіснування до соціальної єдності, коли людина сприймає певний рівень соціуму (зокрема, сім'ю, громаду, націю, цивілізацію) як цінність й діє як з метою їх подальшого позитивного розвитку, так і для спільного творчого подолання викликів і проблем, що стоять перед сучасним суспільством, вбачаючи в цьому власне соціальне призначення.

Важливість застосування діяльнісного підходу (й суб'єктно-вчинкового як його конкретизації) пояснюється тим, що залучення до діяльності є визначальною умовою становлення суб'єктності особистості, котра є однією з найважливіших умов і показників її сталого розвитку [3, с. 399]. Вважаємо, що саме неналежне залучення особистості до конкретної суспільно значущої творчої діяльності зі ствердження позитивних цінностей, здійснення позитивних змін у бутті є основною причиною

недостатньої ефективності соціально-педагогічної діяльності (зокрема, соціально-виховної, профілактичної, корекційної, соціальної допомоги тощо).

В цьому контексті вирішальною є здатність соціального педагога, соціального працівника стимулювати представників різних соціальних груп як до цілеспрямованої свідомої діяльності з власного саморозвитку, так і до спільної творчої соціально значущої діяльності (громадської, волонтерської), активна участь в яких сприяє розвитку суб'єктності представників різних соціальних груп — їх становленню свідомими суб'єктами власної життєдіяльності й розвитку, а також відповідальними соціальними суб'єктами, здатними об'єднувати зусилля для сталого прогресивного розвитку суспільства, виявляти себе через конкретні соціально значущі вчинки. Означене потребує реалізації соціально-виховних технологій, які забезпечують формування суб'єктної готовності представників різних соціальних груп до конкретних індивідуальних і спільних соціально значущих вчинків [6], коли людина інтуїтивно, спонтанно виявляє себе в моральній поведінці, що є важливим показником її сталого розвитку.

Значущість використання ресурсного підходу як методологічного підґрунтя професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери зумовлюється тим, що ефективність соціально-педагогічної діяльності зі сталого розвитку соціальних груп забезпечується здатністю її суб'єктів активізувати власні ресурси (знання, вміння, здібності, творчий потенціал), доцільно використовувати педагогічні, соціально-педагогічні, інформаційні ресурси, а також залучати соціальні, людські ресурси громади з метою актуалізації внутрішніх можливостей соціальних груп — їх духовного, творчого, діяльнісного, суб'єктного, соціального потенціалу, внутрішніх чинників і мотивів, котрі є рушійною силою їх саморозвитку, що в цілому сприятиме нарощуванню людського та соціального капіталу як основних ресурсів сталого розвитку суспільства.

Актуальність застосування компетентнісно-креативного підходу зумовлюється необхідністю формування не лише системи компетенцій майбутніх фахівців соціальної сфери, але й їх здатності до професійної творчості, зокрема: 1) до створення дієвих переконливих засобів впливу на мотиваційно-ціннісну, світоглядну, діяльнісно-поведінкову спрямованість соціальних груп з метою їх стимулювання до сталого розвитку, самореалізації як у власних інтересах, так і на користь суспільства; 2) до розробки й реалізації творчих проєктів, програм залучення виховного потенціалу соціуму — організації спільної діяльності представників соціальних служб, культурно-просвітницьких установ, позашкільних закладів, громадських, волонтерських організацій для стимулювання соціальних груп до сталого розвитку, що, в свою чергу, сприятиме створенню розвивально-виховного середовища в мікросоціумі); 3) до здійснення конкретних заходів духовно-творчого розвитку представників різних соціальних груп з метою формування їх здатності до відповідальної життєтворчості, самостійного творчого здійснення власного життя, а також їх стимулювання до соціальної творчості з метою удосконалення суспільного буття.

Крім цього, в умовах сучасних викликів важливим також є удосконалення технологічних засад підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. Поряд з оволодінням традиційними технологіями соціально-педагогічної діяльності (соціально-виховної, просвітницької, профілактичної, корекційної, реабілітаційної роботи з різними соціальними групами) майбутні фахівці мають розуміти специфіку налагодження діяльності з їх стимулювання до сталого розвитку, що сприяла б поступовому переведенню їх представників на рівень саморозвитку й самоорганізації. З урахуванням того, що ефективність діяльності в певному напрямі забезпечується налагодженням процесів організації, управління та спілкування (Т. Дмитренко, Т. Лаврик,

Т. Колбіна, С. Копилова, О. Купенко), вважаємо, що технологія соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання соціальних груп до сталого розвитку передбачає реалізацію взаємопов'язаних етапів — мотиваційно-ціннісного, розвивально-діяльнісного, етапу саморозвитку й самоуправління, — спрямованих: 1) на організацію, налагодження означеного процесу через добір змісту, форм, методів діяльності з метою активізації емоційно-ціннісного, інтелектуального, вольового, особистісно-соціального розвитку представників різних соціальних груп; 2) на здійснення резонансного управління розвитком соціальної групи (коли зовнішні впливи узгоджуються з внутрішніми потребами, прагненнями, інтересами її представників), що сприятиме активізації механізмів їх самоорганізації, розвитку духовно-творчого, суб'єктно-діяльнісного, соціального потенціалу, поступовому переведенню на рівень самоорганізації й самоуправління власним розвитком; 3) на налагодження спілкування, взаємодії представників різних соціальних груп для забезпечення процесів інтеріоризації та екстеріоризації, обміну та взаємозбагачення знаннями, цінностями, досвідом, результатами діяльності, стимулювання до соціальної творчості з метою здійснення позитивних змін у бутті.

Ефективна реалізація такої діяльності потребує відповідної підготовки майбутніх фахівців, формування їх готовності до організації діяльності зі стимулювання соціальних груп до сталого розвитку, до управління нею з метою поступового їх переведення на рівень самоуправління власним розвитком, до налагодження взаємодії, соціального партнерства в досліджуваному напрямі, що потребує оволодіння майбутніми фахівцями відповідними методиками й методами діяльності. В контексті сталого розвитку соціальних груп соціальні педагоги і працівники мають досконало володіти методиками розвитку суб'єктності особистості, підвищення рівня її соціальності, методами переконання, формування сві-

домості, досвіду поведінки, стимулювання до діяльності (з власного саморозвитку й соціально-значущої діяльності, соціальної творчості з метою сталого розвитку суспільства), методами соціальної просвіти, соціально-педагогічної корекції розвитку, стимулювання до самореабілітації; способами мотивування і стимулювання до дій, вчинків, цілеспрямованого впливу на переконання, мислення, почуття, волю представників різних соціальних груп з метою їх стимулювання до сталого розвитку; прийомами активізації духовного, творчого, діяльнісного, суб'єктного, соціального потенціалу соціальної групи тощо [9].

Таким чином, в умовах необхідності переходу суспільства на рівень сталого розвитку важливим стратегічним напрямом підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери є формування їх готовності до розробки й реалізації системи соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання до сталого розвитку представників різних соціальних груп, спрямованої на розвиток їх суб'єктності, становлення як суб'єктів життєдіяльності і відповідальних соціальних суб'єктів, здатних до свідомого життє- і культуротворення на підґрунті усвідомлення основних законів і закономірностей сталого прогресивного розвитку особистості, суспільства, цивілізації в цілому, а також відповідальності за результати власної життєдіяльності й індивідуальний внесок у процес позитивних суспільних перетворень.

Досягнення цього потребує удосконалення методологічних, технологічних і методичних засад підготовки майбутніх фахівців, формування їх спроможності до організації діяльності в досліджуваному напрямі, управління ним з метою поступового переведення соціальних груп на рівень самоуправління й самоорганізації, коли вони свідомо діють з метою поліпшення власного й суспільного життя, а також стимулюють до такої діяльності інших людей. Перспективою подальших досліджень в цьому напрямі є розробка

цілісної системи підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери, що сприятиме переведенню майбутніх соціальних педагогів і працівників на рівень сталого розвитку й саморозвитку (як особистісного, так і професійного), а також набуттю дієвої здатності реалізовувати розвивальний вектор соціально-педагогічної діяльності відповідно до вимог і викликів сьогодення.

Література

1. *Agenda 21: United Nations Conference on Environment and Development*. Rio de Janeiro, Brazil, June 3–14, 1992, 351 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.
2. *Kabus, N.* The Use of Activity-Based Approach as Methodological Basis of Prospective Social Workers' Training to Sustainable Development of Social Groups in Ukraine / N. Kabus // *International Letters of Social and Humanistic Sciences* : [scientific journal]. — *Bach*, 2016. — Vol. 72. — P. 83–90.
3. *Кабусь, Н. Д.* Методологічні засади підготовки майбутніх соціальних педагогів до сталого розвитку соціальних груп // *Основи сучасної педагогіки: монографія* / за заг. ред. Т. О. Дмитренко. — Херсон : ПП Вишемирський, 2016. — С. 353–428.
4. *Кримський, С. Б.* Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К. : Фенікс, 2007. — 316 с.
5. *Рижанова, А. О.* Розвиток соціальної суб'єктності та принцип субсидіарності соціально-педагогічної діяльності / А. О. Рижанова // *Педагогіка та психологія* : зб. наук. пр. — Харків, 2015. — Вип. 48. — С. 130–141.
6. *Прокопенко, І. Ф.* Розвиток інноваційної педагогічної освіти як пріоритетний напрям модернізації національних систем підготовки освітянських кадрів у ХХІ ст. / І. Ф. Прокопенко // *Теорія і практика управління соціальними системами: фі-*

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ

лософія, психологія, педагогіка, соціологія. — 2013. — № 1. — С. 48–55.

7. Харченко, С. Я. Значення категорії «соціальність» у пошуках методологічної основи розвитку сучасної соціально-педагогічної науки / С. Я. Харченко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. — 2012. — № 3. — С. 4–13.

8. Шейко, В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX — початок

XXI ст.) : монографія : [в 2 т.] / В. М. Шейко. — Харків : Основа, 2001. — Т. 1. — 2001. — 518 с.

9. Штефан, Л. А. Основні тенденції розвитку сучасної соціально-педагогічної науки в Україні / Л. А. Штефан // Актуальні питання навчання та виховання особистості : зб. наук. статей. — Вип. 2. — Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2008. — С. 128–139.

25.10.2016